

ВІДГУК

офіційного опонента, провідного наукового співробітника Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, доктора філософських наук, професора Олександра Назаровича Сагана на дисертацію Ольги Анатоліївни Шляхової «Ціннісні трансформації культури повсякдення в процесах глобалізації: філософсько-релігієзнавчий аналіз», що подана на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

За останні пів століття глобалізаційні процеси охопили фактично весь світ і продовжують нарощувати свою присутність не лише у громадському (виробничому, науковому тощо), але й у особистісному повсякденні. Тому аналіз ціннісних трансформацій культури загалом та повсякдення зокрема, потребують в умовах глобалізації постійного комплексного філософсько-релігієзнавчого моніторингу. Адже донедавна територіально віддалені культури у нових глобалізаційних реаліях (Інтернет, кіно, телепрограми, налагодження комунікацій, екскурсійні маршрути тощо) стають на шлях динамічного «взаємопроникнення» (форм, ідей, духовних цінностей, технологій тощо) та утворення нових зв'язків.

При цьому, погоджуємося із О.Шляховою, «під час таких міжкультурних обмінів з оригіналів копіюється саме форма, але не зміст» (ст. 4). При цьому «чуже легко стає своїм за формою і порожнім (безціннісним) за змістом» (ст. 4), а це, з позиції філософсько-релігієзнавчого підходу, «виражає подвійну кризу глобальної доби: кризу культури повсякдення, з одного боку, та кризу релігії – з іншого» (ст. 4).

Така криза дійсно існує і стає об'єктом аналізу не лише гуманітаріїв (філософів, релігієзнавців, соціологів тощо), але й таких чутливих до «культури повсякдення» сфер, як виробництво, туризм, інфраструктура тощо. Нова «культура повсякдення» стає платформою формування і ретрансляції

нових цінностей та стирання кордонів не лише між країнами (нинішній Євросоюз), але й між релігіями, наслідком чого є формування синтетичних релігій, втрата авторитету традиційних релігійних інституцій та втягування останніх у «мирські» справи (екстраполювання релігійності, як форми відношення людини до світу, на сферу мирського).

З огляду на викладене, тема дисертації не викликає зауважень щодо її актуальності. Дослідження здійснене в руслі пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної науки і має безпосередній зв'язок з науково-дослідною роботою «Культура в горизонті сталих і плинних ідентичностей» (номер державної реєстрації 0113U002432.) кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія».

На наш погляд, достатньо коректно сформульовані мета і завдання дослідження, визначені напрями наукового пошуку – це зробило можливим досягнення відповідних результатів, сформульованих у тексті дисертаційної роботи і підсумованих у загальних висновках.

Робота також має безсумнівну наукову новизну. Передусім цілком погоджуємося із пропозицією дисертантки ввести у науковий обіг українського філософсько-релігієзнавчого дискурсу термін «трансгресивне повсякдення», яким характеризується новий історичний тип культури повсякдення, визначальною ознакою якого є перманентне долаття традиційно усталених меж (параграф 1.4., ст. 33-44). Ці перехідні процеси трансформації чи «плинності» дійсно існують і потребують науково вивіреного механізму його перманентного аналізу й фіксації. Інакше ми ці процеси зможемо відслідковувати лише через деякий (іноді – досить значний) час. Однак така часова перспектива не дозволить скоригувати процеси чи, за потреби, протидіяти їм.

З огляду на це, логічним є твердження, що «через трансгресивність повсякдення відбувається зміна ставлення людини до структурних зон культури повсякдення» (ст. 10). Йдеться про власне тіло, дім і поселення, а також прояви

нових практик (дій, способів проектування і форм відтворення релігійності).

Вагомим вкладом О.Шляхової в український філософський та релігієзнавчий доробок вважаємо передусім другий та третій розділи дисертації, де аналізується цінність тіла як базової зони трансгресивного повсякдення (модуси тіла у глобалізованій культурі секулярної доби, інтерсуб'єктивне повсякдення як полілог тіл, тілесні ритуали: види та шляхи трансформації, мода як форма секулярного ритуалу тощо) та дім як локус глобалізованої повсякденності (концептуальний простір дому, побут як дії між піднесеним і низьким, речі-фетиші та «образ речі» тощо). У цих розділах дисертантка проводить оригінальний філософсько-релігієзнавчий аналіз проблематики із залученням кращих на даний час напрацювань закордонних дослідників.

Відтак ми не можемо не погодитися із О.Шляховою, яка стверджує, що «повсякдення втратило низку своїх визначальних характеристик (стабільність, визначеність, рутинність), і набуло нових (динамічність, рефлексивність, відкритість). Із позиції філософсько-релігієзнавчого підходу стає очевидним, що ці процеси зумовлюють ціннісні трансформації культури повсякдення, з одного боку, та приватизацію релігії й кризу релігійності – з іншого.» (ст. 169). Цей висновок надзвичайно важливий для нинішніх українських реалій, де урбанізація та глобалізація набирають обертів. Зокрема ми спостерігаємо процес заміни старих цінностей новими, втрати значимості попередніх норм, які ще для попереднього покоління українців здавалися непорушними.

У цих умовах постає питання щодо того, який механізм відтворюватиме (самовідтворюватиме) національну ідентичність чи навіть самоідентичність. Адже базова донедавна у цьому механізмі традиційна культура повсякдення зникає/видозмінюється (трансгресує). Передусім йдеться про основні зони культури повсякдення (тіло, дім, поселення), які, у

своїх традиційних для українських реалій формах, зазнають, під тиском глобалізації, динамічних змін.

До позитивів дисертації О.Шляхової слід віднести і той факт, що її напрацювання дозволяють залучити нові аспекти відомих робіт провідних закордонних вчених (філософів, релігієзнавців та ін.) для нового осмислення в Україні проблематики, яка потребує перманентного оновлення та переосмислення, оскільки включена у глобалізаційні процеси. Ці ідеї, через свою включеність у світовий загальнофілософський та релігієзнавчий простір, долучають українську науку до провідних тенденцій розвитку світової філософської та релігієзнавчої думки.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження О.Шляхової і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків. А тому висловлюємо ряд зауважень і побажань, що могли б, на наш погляд, удосконалити дослідницьку працю.

1. Важливим для розкриття теми дослідження є «феномен глокалізації», який характеризується дисертанткою як: «закономірний підсумок реагування людини на глобалізаційні процеси на рівні структурних зон культури повсякдення» (пункт наукової новизни) (ст. 10); «формовияв глобалізаційних процесів» (ст. 21); «стан, коли глобальні процеси адаптуються до локальних чи суб'єктивних умов» (ст. 38); процес, на який приречена глобалізація (44). Проте, розкриття явища глокалізації як культури повсякдення, на жаль, було здійснено лише у теоретичній площині (див. четвертий підрозділ першого розділу, ст. 33-44).

На наш погляд, поза увагою залишився практичний механізм (стратегія) співвіднесення глобального та локального у культурі повсякдення і приведення наглядних прикладів із життя, які б ілюстрували цей механізм. Тобто частково відповівши на питання чому глобальні процеси адаптуються до вже існуючої системи цінностей та інститутів у певному часопросторі, дисертантка не відповіла на не менш важливе

питання – Якщо це відбувається, то яким чином? Йдеться про: принципи формування співвідношень глобального і локального; їх частка/домінування у цьому співвідношенні та чинники, які на це впливають; чіткість/розмитість лінії протистояння – глобальність/гомогенність у локальному просторі; принципи повернення чи умови не повернення гібридизованої культури повсякдення, що утворюється у локальному часопросторі, у площину глобалізації тощо. Корисним (в плані наглядності) був би розгляд цього механізму на прикладі культури повсякденності якогось конкретного народу. Оскільки дисертація пишеться в Україні, логічно що це мала б бути культура повсякдення українського народу.

2. Видається спірним твердження авторки дисертації, що «...глобалізація – це ситуація, яка перебуває у безпосередній кореляції з міською культурою, а точніше, з її феноменами урбанізації, технізації, особливого комунікативного простору тощо. Тому, аналізуючи культуру повсякдення як фактор, що долає (унеможлиблює) уніфікацію та гомогенізацію, ми вважаємо, що більш логічно буде звертатися, насамперед, до сільського повсякдення. Адже воно є тим фільтром глобальних трансформацій, який не транслює явища глобалізації, а радше перетворює їх на феномени глокалізації. Відштовхуючись від релігійнотрадиційних установок, що все ще глибоко присутні у повсякденній культурі села, надалі можна буде здійснювати компаративний аналіз з культурою повсякденності міста, що таких міцних, архетипних установок не має.» (ст. 151-152).

Це твердження, на наш погляд, ще частково справедливе для країн пострадянського простору і т.зв. «країн третього світу». Проте «сільське повсякдення» європейців чи жителів США або Канади навряд чи можна вважати «фільтром глобальних трансформацій, який не транслює явища глобалізації». Адже ситуація «сільського повсякдення» (селянський спосіб життя, уклад культури) можна застосувати лише до фермерських

господарств, які становлять незначний відсоток у розвинутих країнах (3-7%). Але й серед них, під впливом нових тенденцій у релігійності населення (швидкої руйнації релігійно-традиційної моделі топосу села), ЗМІ, передусім Інтернет-видань, «традиційне село» («Дім-Поле-Храм») трансформується у моделі, більш характерні для урбанізованих територій. Принаймні дисертантка мала б порушити це питання та окреслити власне бачення цих тенденцій.

3. Дисертаційна робота потребує більш чіткого окреслення позиції авторки в оцінці проблематики, яку вона аналізує. Часто не зрозуміло, де закінчується узагальнення ідей інших авторів (інколи текст виглядає як своєрідна хрестоматія ідей з теми дисертації), а де починаються думки власне авторки з приводу тих проблем, які аналізуються. У дисертації практично не вживаються необхідні для розуміння авторської позиції вирази: «на нашу думку», «ми вважаємо», «не погоджуємося із даною ідеєю» тощо.

Хотілося б також отримати якісну характеристику доробку філософів чи релігієзнавців, праці яких використовуються як базові роботи. Йдеться про опонування чи, принаймні, критичний підхід до цих досліджень. Відсутність такої критики наштовхує на думку про те, що або всі вчені мають лише такий погляд на проблематику (зауважимо, що це далеко не так), або ж авторка враховувала лише позиції тих вчених, доробок яких був суголосний із її баченням розкриття проблеми.

4. Викликає певне здивування «список використаних джерел» (до речі, назва розділу не зовсім точна – оскільки тут йдеться також і про твори художньої літератури, то, на наш погляд, цей список доцільніше було б назвати як «список використаної літератури»). Аналіз цього списку засвідчує той факт, що головний акцент у дисертації робився на російські джерела, аж до таких «важливих» для розкриття теми джерел, як двотомник «Быт русского народа», що був видрукований «Институтом русской

цивілізації» за авторства А.Терещенко. Українські ж напрацювання з теми дисертації представлені дуже епізодично і не системно.

Фактично поза увагою дисертантки виявився, наприклад, вагомий доробок співробітників провідної філософської інституції України – Інституту філософії ім.Г.С.Сковороди НАН України – які займаються також і порушеною у дисертації проблематикою. Навіть аналіз досліджень згаданого у дисертації Сергія Кримського (який у списку джерел чомусь поданий як «Кримський Р.Б.» – ст. 180) у дисертації обмежується поодиноким цитатом (на ст. 140) із маленької брошури на 32 сторінки (текст лекції, прочитаної у Києво-Могилянській академії). Хоча ідеї С.Кримського дисертантка подає як окремий пункт наукової новизни, де заявляє про те, що вона здійснила їх «подальший розвиток» (ст. 10). Але виникає питання щодо того, чи ознайомила дисертантка із його фундаментальними працями, зокрема «Під сигнатурою Софії» (2008), «Цивілізаційний розвиток людства» (2007), «Проблеми теорії ментальності» (2006), де безпосередньо йдеться про локально-національні цивілізації в умовах глобалізації. Адже цих праць у списку літератури немає – є лише одинока і вже згадана брошура.

Культура, в т.ч. й культура повсякдення, в умовах глобалізації розглядається також у доробку українських професорів М.Поповича, Є.Бистрицького, О.Білого, Г.Табачковського (антропологічний аспект культури) та багатьох інших. Дисертація ж, повторимося, зорієнтована на аналіз доробку переважно російських вчених та першочергово їх рефлексії на ідеї з теми дисертації відомих європейсько-американських мислителів. Можливо це незнання української специфіки й стало для дисертантки підставою стверджувати, що дослідження «трансформацій культури повсякдення в умовах глобалізації ... здійснюється в українському релігієзнавстві вперше» (ст. 6).

5. Характеризуючи «Релігійно-ритуальну природу щоденних практик»

(параграф 2.4. ст. 66-80) та «Культуру повсякдення в топосах «місто» / «село» в секуляризаційних умовах глобалізації» (параграф 4.3., ст. 151-162), дисертантці, на наш погляд, варто було б вказати і на думку релігійних діячів (або загалом Церков чи релігійних напрямів) щодо цих питань. Адже щоденні практики, які розглядаються, передусім тілесні ритуали (параграф 2.4.) або ж «Дім-храм» чи «сакральна праця» (параграф 4.3.), мають глибоке і давнє витрактування у еклезіології багатьох християнських церков та вченні нехристиянських релігійних напрямів.

І, в продовження попереднього зауваження, розгляд/дискусію із цих питань також не варто було обмежувати лише (за поодинокими винятками) російськими авторами. Адже є значні напрацювання українських вчених, які навіть не згадані у списку джерел (О.Гомілко, В.Косяк, В.Табачковський, О.Кульчицький, Г.Логвин та ін.). Професор Г.Логвин, наприклад, аргументовано аналізує специфіку поділу простору в українській хаті, який фактично (і не випадково) збігається із поділом простору в українських православних храмах. Тому підпараграф 4.3.1. «Дім-храм: до розуміння трансцендентного» (ст. 152-156) мав би додаткову аргументацію, прив'язану до безпосередньої практики українців.

6. На наш погляд, дисертантці не варто також зловживати цитуванням окремих праць дослідників. Так, дослідженню «44 листи з плинної сучасності» Зигмунда Баумана авторка присвятила 8 сторінок тексту дисертації (ст. 144-151), фактично здійснивши творче конспектування цієї роботи. Зустрічаються й інші серійні цитування джерел, які на наш погляд, не завжди потребують такої уваги.

Підсумовуючи зазначимо, що зроблені зауваження мають у своїй більшості рекомендаційний характер для подальшої науково-дослідницької роботи автора і не заперечують концепції і змісту дисертації загалом, цінності одержаних в ході дослідження результатів.

Автореферат дисертації відповідає змісту дисертаційного дослідження. Ідеї дисертації пройшли достатню апробацію – доповідалися на одинадцяти всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а також знайшли своє відображення в 10 наукових статтях, з яких 4 опубліковані в українських фахових виданнях та одна – в іноземному.

Відтак вважаємо, що дисертаційне дослідження Ольги Анатоліївни Шляхової «Ціннісні трансформації культури повсякдення в процесах глобалізації: філософсько-релігієзнавчий аналіз» є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні. За своєю актуальністю, новизною і змістом дисертація відповідає вимогам, зазначеним у «Порядку присудження наукових ступенів», затверджену постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (із відповідними змінами), а її авторка заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України, доктор філософських наук,
професор

О.Н.Саган

12 березня 2020 р.

